

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY, V. 68, N. 4, 1996.

Osam autorskih priloga posvećenih jednoj od najnovijih tema historijskih istraživanja – praksi potkazivanja u modernoj europskoj povijesti u razdoblju 1789.–1989., s težištem na nacističkoj Njemačkoj i staljinskom Sovjetskom Savezu, većim su dijelom radovi predstavljeni na istoimenom skupu koji je održan u travnju 1994. godine u Chicagu. Organizatori skupa Sheila Fitzpatrick i Robert Gellately su u uvodnoj studiji tematskoj zbirci (ukupno 220 stranica) saželi osnovne istraživačke i metodološke probleme koji prate bavljenje ovim područjem. Već i samo definiranje pojma »denunciranje«, naglašavaju oni, iako naizgled veoma neprijeporno, ipak može biti teško, jer npr. u suvremenom engleskom jeziku za tu vrstu ponašanja građana u svakodnevnom životu ne postoji jasno određenje. Za potrebe ovog projekta Fitzpatrick i Gellately su pojam definirali kao spontano djelovanje pojedinog građanina prema državi ili nekom drugom autoritetu koje sadrži optužbe o nedjelima drugih građana ili predstavnika vlasti – i jasno ili prikriveno zahtijeva njihovo kažnjavanje (747.). Denuncijacijama je zajedničko da su većinom pisane i uručivane potajno, a mnogo rjeđe javno i da se kao razlog davanja informacija navode pretežno državni ili neki drugi slični interesi, a odbija ikakav osobni interes pojedinca. Potkazivanje i informiranje su usko povezani, ali ne i isto značni: u drugom slučaju podrazumijeva se redoviti, često plaćen odnos s policijom. Primatelj denuncijacija je uobičajeno država, ali povijest daje i drugačije primjere: potkazivanja se nekad zahtijevaju za vrijeme policijskih istraga (praksa poznata u staljinskim čistkama), traže od strane javnih organa (američki Komitet za antiameričku djelatnost), a u revolucionarnim prevratima se javno optuživanje »narodnih neprijatelja« kao vid kolektivnog izopćenja može smatrati zapravo potkazivanjem naroda od strane revolucionarne države. Također, u totalitarnim sustavima »obilježavanje« pojedinaca ili kategorija pojedinaca jest oblik »državne« denuncijacije kojom se navedeni izlažu pogrdi javnosti (748.). Vezujući praksu potkazivanja ne samo uz njene političke, nego i društvene i kulturološke aspekte i promatrajući je usporedo u više država, autori uvodne studije postavili su tezu da u modernoj europskoj povijesti postoji niz očitovanja tog fenomena čije se političke i društvene uloge veoma razlikuju.

Na razvoj historiografskih spoznaja o potkazivačkoj praksi u suvremenoj povijesti presudno je utjecala godina 1989., jer je padom komunizma u Istočnoj i Srednjoj Europi došlo kako do novih spoznaja na temelju otvaranja arhiva bivših socijalističkih država, tako i do promišljanja o totalitarnim sustavima prije i poslije 1945. U nekima od tih zemalja, npr. u bivšoj Demokratskoj Republici Njemačkoj (DDR), čak i tajni policijski izvještaji postali su dostupni proučavanju. Interes za to je velik: do svibnja 1995. dozvolu za njihovo korištenje tražilo je 1500 istraživača i 3200 novinara. (Istodobno, javne i privatne institucije su tražile provjeru podataka o 1,6 milijuna ljudi, a od ukupno 2,7 milijuna zahtjeva koje je dobila središnja nadležna institucija do tog datuma – 950.000 su bili oni privatnih osoba.) Kad je riječ o prijašnjim proučavanjima sustava terora, kažu Fitzpatrick i Gellately, sve do kraja osamdesetih godina u njima je prevladavalo gledanje terora »odozgo prema dolje« – u vezi s nacističkim terorom to je značilo usmjerenost na državni tretman žrtava i nešto manje političkih protivnika, a sve u kontekstu nacističke »policijske ili SS države«, dok je u pristupu Sovjetskom Savezu općeprširen bio »totalitarni model« kao glavni teorijski okvir istraživanja (750.). Od 1990., ali i nešto ranije, smatraju oni, dolazi do otvaranja drugačijeg pristupa i ispitivanje terora okrenulo se širem kontekstu, s naglaskom na njegov svakodnevni oblik, na teror gledan »odozdo prema gore«. Mnoga od tih novih istraživanja ukazuju na proširenost potkazivanja u širokom dijelu populacije i u nacističkoj Njemačkoj i u staljinističkom Sovjetskom Savezu, gdje se denunciranje kao određena vrsta prijelaznog prostora između društva »dolje« i države i sličnih autoriteta »gore« uspostavilo kao nepobitna činjenica. Također, ona pokazuju da je mnogo ljudi bilo uključeno u taj proces, bilo »formalno« kao civilni agenti određeni od policije, bilo u »neformalnom« obliku u vidu potkazivanja

drugih zbog kršenja zakona, otklona od ideoloških učenja ili nekih drugih političkih ili društvenih grešaka. U svakom je slučaju neprijeporno da je njihova suradnja jako olakšala uspostavljanje terora nad svim mogućim, stvarnim ili potencijalnim, protivnicima tih režima.

Kada su u pitanju novi prinosi proučavanju nacističkog terora, onda su znakoviti njihovi zaključci da narod pod tim režimom nije bio samo žrtva, nego je bio uključen u svakodnevni teror tog istog sustava na nebrojeno načina (752.). Iako je stvarno i djelatno sudjelovanje u formalnom političkom životu u nacističkoj Njemačkoj bilo ograničeno, farsično ili dokinuto, ipak su postojali, kažu Fitzpatrick i Gellately na temelju istraživanja izloženih u ovoj tematskoj zbirci, još uvijek izvjesni putevi otvoreni građanima putem kojih su oni mogli izraziti svoja mišljenja, oblikovati interese i tražiti njihovo zadovoljenje. Jedan od njih bila je i opsežna i učestala poštanska dostava građanskih molbi, zamjerki i optužbi nadređenim državnim, partijskim i policijskim organima svih razina. Zbog njegove moći i okrutnosti pisma su često slata direktno Gestapu, dapače, on je bio najcjepkavije odredište optužbi (752.). Sustav koji je naslijedio Weimarsku Republiku i objelodanio namjeru da društveni i politički život Nijemaca potpuno promijeniti jasno je objavio svoju »glad« za informacijama u tom cilju, a građani su tu poruku lako mogli protumačiti tako da, ako se pravim informacijama stavljaju u službu režima, mogu istodobno zadovoljiti bez srama i svoje osobne potrebe (752.). Središnja vrijednost novih proučavanja Hitlerove Njemačke jest, prema autorima uvodne studije, to što je njima razotkrivena značajna uloga potkazivanja u rutinskom djelovanju Gestapa i uspostavi sustava terora uopće – denuncijacije su činile važnu sponu u trostrukoj vezi između formalnog sustava terora, cijele njemačke populacije i prisilnog nametanja različitih zakona i mjera države. Tako je npr., uzevši samo jedan istaknut primjer, provedba antisemitske politike bila mnogo više no što se prije pretpostavljalo ovisna o obavijestima od strane građana organima Gestapa, što ne znači da su stanovništvo u cjelini ili pojedini informator nužno bili zagriženo antisemitski orijentirani (753.). Sklonost stanovništva da izvještava – a na što je utjecalo mnogo činitelja, ovisno o prostoru i vremenu te mjerama koje je vlast htjela nametnuti – neprijeporno je doprinijela »efikasnosti« kojom je Gestapo djelovao, te se upitnim može smatrati bi li ona takva bila da nije bilo sudjelovanja stanovništva kao pogodnog i dobrovoljnog potkazivača (753.).

Unatoč značajnim sličnostima, i povijesni i historiografski »uzorci« se mijenjaju kada je u pitanju Sovjetski Savez. Otvaranje njegovih arhiva 1990-ih bilo je necjelovitije nego u bilo kojoj drugoj od zemalja bivšeg bloka. Mnogi od bivših državnih arhiva su otvoreni (uključivo i one partijske, koji su sada, prvi put, došli pod nadležnost državnih), ali budući da promjena režima nije bila u svakom pogledu jasna i potpuna kao drugdje, dogodilo se da postojeći sustav još uvijek štiti dio tajnih arhiva svojih komunističkih prethodnika, pa su tako papiri bivšeg KGB-a (sada Savezna kontraobavještajna služba – FSK), uz materijale službi koje su mu prethodile, još uvijek pod kontrolom istih tijela, a dopušten je samo najselektivniji uvid, i to rijetkim istraživačima. Niz izvještaja koji bi sadržavali denuncijacije postoji naravno i u drugim, a ne samo policijskim fondovima, ali otkad su 1992. godine objavljena nova pravila kojima se zaštićuju privatne osobe od korištenja podataka o njima, ti arhivi su postali veoma suzdržani u izdavanju dozvola za korištenje grade. Te formalne zabrane uzrokom su da je u Sovjetskom Savezu izostao šok javnosti kakav je bio u Njemačkoj i Istočnoj Europi nad potkazivačkim djelima sugrađana. Iako se o tome raspravljalo u stručnim časopisima i, s nešto više senzacionalizma, u novinama, uz demonstrativna ograđivanja od simbola dječjeg potkazivanja – Pavlika Morozova, stvari su se s vremenom »stišale«. Objašnjenja tom napadnom kontrastu sa situacijom u drugim zemljama, prema autorima radova, mogu biti u tomu što najekstremnija praksa sovjetske policijske države ipak pripada periodu od kojeg je prošlo pola stoljeća, a ne suvremenosti. Također, osjećaj šoka, povrijeđenosti i otkrića treba tražiti u prošlosti: u XX. kongresu komunističke partije SSSR-a i Hruščovljevom tajnom govoru, a suvremena zbivanja možda mogu u tom smislu biti prigušeno ponavljanje iste traume za mnoge Ruse.

Zapadni sovjetozi su u godinama destalinizacije stalno naglašavali da će se sovjetsko stanovništvo ipak jednom morati suočiti s vlastitom prošlošću – s gulazima, čistkama i terorom općenito. Sada izgleda, kažu Fitzpatrick i Gellately, kao da su to učinili, premda tiho, pasivno i bez očekivanog katarzičkog efekta. Sve ovo ne znači da ipak nisu porasli stupanj i opseg saznanja o stalji-nističkom teroru: postali su dostupni mnogi podaci o broju zatvorenika u logorima, smaknućima, administrativnim progornima. Iako ti podaci još uvijek izazivaju kontroverzne interpretacije, neke ranije tvrdnje sovjetozi o broju žrtava bile su takve da sadašnje otkriće da je na vrhuncu velikih čistki u logorima bilo više od milijun zatvorenika jedva da i može izazvati šok (754.). Iznenadujući su bili podaci o broju smaknuća za vrijeme velikih čistki (navodi se brojka od pola milijuna, i to na temelju nepotpunih podataka) i o broju osoba koje su živjele u administrativnom egzilu i deportaciji, a uz druga lišavanja građanskih prava osobama koje nisu bile zatvarane ukupan je broj izloženih ovim mjerama oko 3 milijuna krajem tri- desetih godina. Neke obavijesti o tajnoj policiji mogu se dobiti uvidom u fond NKVD-a za razdoblje 1944.–1960., koji se nalazi u Ruskom državnom arhivu (i na temelju koje građe je nastao jedan od priloga u zborniku, čiji je autor direktor spomenutog arhiva), ali čak niti ti materijali, osobito oni iz Staljinova vremena, nisu potpuno dostupni ni ruskim niti zapadnim istraživačima. Ipak, i to što je dostupno omogućava u komparativnoj analizi iznenađujuće zaključke: usporede li se, tako, podaci za Gestapo i oni za NKVD iz 1939. godine, dolazi se do zapanjujućeg nerazmjera – 7500 zaposlenih u Gestapu nasuprot 366.000 onih koji su radili za NKVD, uključujući i logorsko osoblje. To implicira »pokrivenost« od jednog tajnog policajca na 10.000 stanovnika u nacističkoj Njemačkoj, nasuprot jednog na 500 osoba u SSSR-u (755.). Ako buduća istraživanja i unesu ikakve promjene, one ipak neće promijeniti razliku u tom redu veličina, a to, smatraju autori, zahtijeva da se dosadašnji metodološki koncept nacističke »policijske države« drugačije oblikuje nego koncept staljinističke.

Jedan od istraživačkih zadataka koje su autori postavili bilo je i ispitivanje moguće veze prakse denunciranja i totalitarizma, jer mnogi poznati teoretičari totalitarizma dijelom tvrdnju o tome da je potkazivanje dio cjelovite i jedinstvene totalitarističke prakse zastrašivanja i nadzora. Budući da smatraju kako se ove ocjene daju bez detaljnije analize, Fitzpatrick i Gellately su kritički pristupili idejama Hannah Arendt, Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezinskog – najistaknutijih zastupnika ove teze. Jer, kažu oni, neka istraživanja tiskana u ovoj zbirci dovode u sumnju tvrdnju H. Arendt o sličnosti njemačke i sovjetske prakse potkazivanja (jer su to, po njoj, sustavi u kojima postoji obostrano i široko »špijuniranje« građana i gdje svatko može biti policijski agent). Drugi autori totalitarističke teorije naglašavaju izrazito »egzaltirajući« koncept lojalnosti vodi i partiji, u kojem je potkazivanje najbližih uspostavljeno kao čin građanske vrline – što je, po njima, postojalo i u nacističkoj Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu. Samo manji dio novih istraživanja potvrđuje tu zadnju tezu, jer je većina potkazivanja usporedo gledano motivirana ideološki, a upitna je i tvrdnja o »egzaltirajućem« efektu čina potkazivanja, jer je ono, kažu pisci uvodne studije, bilo preobična, svakodnevna praksa da bi se mogla mjeriti tim kriterijima (756.). Za praksu denunciranja bitno je, po njima, uzeti u obzir unutarnju strukturu i kulturu komunističke partije: ideja o »partijskoj disciplini« kroz kritiku i samokritiku sigurno je učinila potkazivanje i obavezom i vrlinom. Na drugoj strani, njemački nacional-socijalisti nisu razvijali takvo ponašanje. Zato se u tom kontekstu sovjetski komunisti prije mogu usporediti s jakobincima ili »zajednicom svetih« nego s nacistima, kako to tvrde zagovornici »totalitarističkog« koncepta (757.). Totalitaristička priroda potkazivanja očita je, kažu Fitzpatrick i Gellately, samo kod mladih pristalica nacističkog i staljinističkog pokreta – kod Hitlerjugenda i Bund Deutscher Arbeiterjugenda na njemačkoj te Komsomola i Mladih pionira na sovjetskoj strani, iako tragova o njima ima malo u dostupnoj građi. Istraživanja su pak potvrdila jednu od teza o paradoksu totalitarne države: njenu spremnost da prima optužbe od građana i prema njima djeluje, što se, na koncu, iskazuje kao da je moć kažnjavanja u njoj stavljena u ruke pojedinaca.

I u nacističkoj Njemačkoj i u staljinističkom Sovjetskom Savezu bila je vrlo proširena praksa potkazivanja čiji je cilj bio domoći se optuženikovog vlasništva, što je, zbog adekvatne »šifre« optužbe (»klasni neprijatelj«, »Židov« i sl.), većinom i rezultiralo planiranom namjerom.

U stupnju intenziteta nadzora bivši DDR je bio, kako pokazuju istraživanja, daleko iznad i nacističke Njemačke i staljinističkog Sovjetskog Saveza: iako je porijeklo policijske prakse STASI-ja prije staljinističke, a manje nacističke prirode, tip nadzora koji je ta policija uspostavila različit je od onog u bivšem staljinističkom režimu. STASI-jevu djelatnost karakterizira usmjerenost na masovno vrbovanje običnih građana za informatore. Godine 1989. njihova je djelatnost doživjela jaku osudu i zgražanje u širokoj javnosti. Redoviti policijski informatori nisu uživali ugled kod stanovništva ni u Sovjetskom Savezu niti u nacističkoj Njemačkoj, ali građani koji su pisali spontana pisma vlastima oba poretka nešto su sasvim drugo – to je bila svakodnevna praksa u oba režima i u najviše slučajeva to se nije smatralo sramnim (759.). Dok su »informatori« DDR-a zasigurno bili svjesni činjenice da surađuju s režimom, pošiljatelji su svoju komunikaciju s vlastima nazivali jednostavno »prigovorom«, »pismom« i budući da su ponajprije namjeravali postići vlastite ciljeve, a ne pisati o lojalnosti ili patriotizmu, izbjegavali su ikakvo pogrdno određenje vezano uz denunciranje.

Autori uvodne studije ističu da se ovaj fenomen ne može vezivati isključivo za totalitarne sustave, nego je praksa potkazivanja – prisutna u određenom obliku u svim organiziranim društvima – ovisna o političkim i kulturnim tradicijama i stupnju državnog ohrabriranja takve prakse. U prilog ovoj tvrdnji naveli su niz primjera iz povijesti (759.–763.). Također su analizirali i diskurs denunciranja, polazeći od stava da je pri upotrebi pojma upadljiva proturječnost njegova predstavljanja – onog koji ga određuje kao dužnost prema državi i drugog, koji potkazivanje smatra izdajom ljudskosti. Uvodna studija praćena je bilješkama koje daju pregled literature o praksi potkazivanja na engleskom, njemačkom, francuskom i ruskom jeziku.

Članak Colina Lucasa bavi se praksom potkazivanja u Francuskoj revoluciji, Jeffrey Burds analizira religijska potkazivanja u ruskim selima oko Moskve krajem 19. stoljeća, a o potkazivanju kao sredstvu kontrole svećenstva na primjeru modernizacije Katoličke crkve piše Gary Lease. Prilog Sh. Fitzpatrick razmatra sovjetska pisma denuncijacije iz 1930-ih, a onaj Vladimira A. Kozlova ulogu potkazivanja u sovjetskoj vlasti i odnosu policije prema toj praksi u razdoblju 1944.–1953. Pisma građana područnom uredu nacističke partije njemačkog grada Eisenacha 1939.–1940. analizira John Connelly, a Robert Gellately piše o potkazivanju u nacističkoj Njemačkoj i u DDR-u.

Katarina Spehnjak